

ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ

Историјски институт Београд

Isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs

УДК: 271.222(497.113 *Бачка*)"1786/1896"

НИНО ДЕЛИЋ

Историјски институт Београд

n.delic@aol.com

БАЧКА ЕПАРХИЈА 1786–1896. ПРОМЕНЕ У ПАРОХИЈАЛНОЈ МРЕЖИ У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

Сажетак: Рад је посвећен опису управних промена у Бачкој епархији које се односе на протопопијате и парохије у периоду од 1768. до 1897. године. Тежиште је стављено на квантитативно-квалитативну анализу показатеља нивоа развијености црквене мреже, као што су број верника, храмова и свештених лица по парохијама и протопопијатима, и њихов међусобни однос. Истакнуте су сличности и различитости у развијености између појединих области, градских и сеоских средина, као и промене настале током времена. Представљени су и израчунати просечни индекси густине црквене мреже са нагласком на изабране микрообласти, тј. парохије које исказују ванредно ниске или високе стопе развијености.

Кључне речи: Карловачка митрополија, Бачка епархија, Хабзбуршка монархија, реформе, парохије, црквена мрежа, статистика, XVIII век, XIX век.

Бачка епархија је, као део Карловачке митрополије, током XVIII и XIX века прошла кроз два велика циклуса реформи. Прве реформе извршене су у другој половини XVIII века под притиском државних власти и према плановима који су настали у Бечу. У другој половини XIX века извршене су нове реформе као последица потребе саме Митрополије да своје унутрашње односе преуреди на другачији начин после одвајања Румунске Цркве. На те промене велики утицај имала су и политичка превирања међу Србима у Хабзбуршкој монархији. Оба реформна циклуса одразила су се на парохијалну мрежу, дефинисање и величину парохија, као и на број парохијалних свештеника у свим епархијама Карловачке митрополије. Бачка епархија није била изузета из тог процеса.

Промене у парохијалној мрежи могуће је пратити путем статистике коришћењем података из црквених пописа из XVIII и XIX века. Поређење броја верника са бројем њима доступних храмова или бројем свештеника омогућава нам да боље проценимо реалан ефекат реформи у односу на правну регулативу. У вези с Бачком епархијом располажемо довољним бројем квалитетних пописа црквене провенијенције који истраживање чине сврсисходним и резултате релевантним.

У овом истраживању коришћени су необјављени и објављени пописи Бачке епархије. Будући да за период до краја 60-их година XVIII века нису сачувани, или

нису још откривени пописи који обухватају целу територију Епархије, доња хронолошка граница нашег истраживања је 1768. година из које потиче најранији познати попис.¹ Горња хронолошка граница је 1896. година када је извршен последњи попис у XIX веку. За потребе рада користили смо пописе из 1768, 1773, 1785, 1797, 1820, 1843/44, 1865. и 1896. године.² Будући да нису сви пописи вршени из истих побуда и због истих разлога, не садрже сви исте рубрике и податке. Тако, на пример, пописи из 1768. и 1773. године садрже само податке о броју кућа, али не и о броју *душа*, односно броју православних верника. Пописи из 1773. и 1865. године не садрже податке о храмовима јер је њихов фокус био на парохијама и свештеницима. Попис из 1785. године само је сумарног карактера, подаци су наведени само према протопопијатима, а не и према парохијама. Упркос недостацима, напред наведени пописи пружају драгоцене информације у дужем временском периоду и омогућују квалитетну анализу.

1. Простор Бачке епархије и прве реформе унутрашњег уређења у XVIII веку

Бачка епархија постојала је још у XVI веку са седиштем у Сегедину, а касније у манастирима. Ратови, миграције, честе промене државних граница и политичка нестабилност на том подручју нису омогућили да се у наредним вековима сачува прави институционални, па тако ни административни континуитет Српске Православне Цркве. Од деведесетих година XVII века Бачка епархија била је саставни део црквене организације коју је обновио српски патријарх Арсеније III у Хабзбуршкој монархији после Велике сеобе Срба током Бечког рата (1683–1699). Оснивањем аутономне Крушедолске, касније Карловачке архиепископије и митрополије, 1708. године Бачка епархија је потпала под њену надлежност. Почетком XVIII века седиште Епархије усталило се у Петроварадинском шанцу. Административно уређење Епархије од тада је почело да поприма сталне облике и да се уклапа у обједињени систем Митрополије.³

Простор Бачке епархије углавном се преклапао са подручјем Бачко-бодрошке жупаније која је настала почетком XVIII века обновом и спајањем две средњовековне жупаније. Жупанија је законски потврђена и инкорпорирана у Угарску тек 1802. године.⁴ Јурисдикционо подручје Епархије је, међутим, превазилазило границе

¹ Исидор Николић Србоградски је у *Српском летопису* бр. 100 (1859) и бр. 101 (1860) објавио један попис, односно статистику бачких парохија и свештенства из 1733. године. Касније је Димитрије Руварац утврдио да је заправо реч о попису из 1773. године. Руварац 1911: 23–24.

² Извори за податке које смо користили у раду су: за попис из 1768. године – Зеремски 1931: 57–58; за 1773. годину – Точанац Радовић 2013а: 96–104; за 1785. годину – Руварац 1902: 97; за 1797. годину – Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), Митрополитско-патријаршијски архив (МПА), фонд „А”, бр. 1797/33; за 1820. годину – АСАНУК, МПА, „А”, бр. 1821/102; за 1843/44. годину – *Universalis* 1843/44: 51–60; за 1865. годину – *Уредба* 1909: 191–192; за 1896. годину – *Шематизам* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

³ Ердлуђељи 1894: 218–219; Грујић 1929: 198–199; Грујић 1993: 21; Крстић, Стојковски 2021: 50–51.

⁴ Бачка и Бодрошка жупанија биле су спојене и раније у периоду од 1721. до 1747. године. Трајно разграничење било је одложено, између осталог, и због сложеног питања успоставе војнокрајинских области уз границу са Османским царством. *Allgemeine Encyklopädie* 1823: 152; Fényes 1844: 130–131.

географске Бачке као и Бачко-бодрошке жупаније. Када је 1713. године укинута Јегарска епархија, део њене територије и град Јегра (*Eger* мађ.), у Хевешкој жупанији, припојен је Бачкој епархији.⁵ У Епархији је остало и старо седиште Сегедин, који се налазио у Чонградској жупанији. Географски у Бачкој, али политички у Војној крајини, област Шајкашке (Тителског батаљона) била је такође саставни део Епархије. Шајкашка и Жабаљски протопопијат су после дефинитивног обликовања граница батаљона 1769. године територијално усклађени. Тако је Бачка епархија имала један протопопијат на тлу Војне крајине, док су остали били у провинцијалу. У XVIII веку број протопопијата је варирао. Током двадесетих и тридесетих година помиње се пет: Бајски, Сегедински, Сомборски, Варадински (касније Новосадски) и Футошки. До пописа извршеног 1768. године основани су још Паланачки и Жабаљски, те их је било укупно седам. На захтев државних власти крајем 1769. године укинута су Бајски и Футошки, а 1776. и Паланачки протопопијат. Тако успостављена организација одржала се до краја XIX века и обухватала је четири протопопијата: Новосадски, Сомборски, Сегедински (од 1865. године преименован у Старобечески) и Жабаљски.⁶

Реформе унутрашњег уређења Карловачке митрополије нису се ограничавале само на број протопопијата већ и на њихов територијални опсег, као и на број парохија. Прва реформа у Бачкој епархији била је део великих промена које су у Карловачкој митрополији у другој половини XVIII века спроведене под притиском државних власти. Промене у парохијалној мрежи, а следствено томе и у броју активних парохијалних свештеника у епархијама Митрополије, биле су најављене на Сабору 1769, а затим озакоњене Регуламентом из 1770. године. Захтев државних власти био је да се у свим епархијама Карловачке митрополије смањи број парохијалних свештеника. Према одредбама Регуламента, парохија (*Kirchspiel* нем.) би обухватала до 100 кућа верника и ту је требало да служи само један парохијални свештеник. У насељима (*Ortschaft* нем.) у којима има од 200 кућа верника могла су да служе два свештеника, а у већим насељима са више кућа и три. У веома великим насељима, у којима је било не само више верника већ и више храмова, могло је да служи више од три свештеника, али са посебним одобрењем Илирске дворске депутације, односно државних власти.⁷ Нови Регуламент из 1777. године променио је ове параметре и предвидео да на 130 кућа верника треба да служи један парохијални свештеник. Та одредба нашла се и у тексту Деклараторије из 1779. године, где је први пут званично истакнута разлика између парохија у провинцијалу и у Војној крајини. Наиме, један свештеник требало је да служи у парохији која је имала до 130 кућа верника у провинцијалу, а 150 у Војној крајини.⁸ Нове одредбе, међутим, нису много утицале на стање на терену јер је реформа парохијалне мреже у то време већ била завршена. У посебном додатку Регуламента из 1770. године власти су представиле нову мрежу протопопијата у читавој Митрополији, укидајући одређени број постојећих али и наводећи које парохије треба да буду премештене у други протопопијат. Намера је,

⁵ Зеремски 1931: 57–58; Грујић 1993: 96–97; *Енциклопедија православља* 2002: 146–148; Точанац Радовић 2013а: 96–104.

⁶ Руварац 1911: 24–28; Точанац, Делић 2021: 126–127.

⁷ Mansi 1907: 543–544; Точанац, Делић 2021: 126–127.

⁸ Mansi 1907: 700, 813–814; Радовић, Костић 1954: 112, 139.

очигледно, била и да се границе протопопијата ускладе са границама појединих политичких ентитета, односно да се поштује разграничење између провинцијала и делова Војне крајине. У случају Бачке епархије се то односило пре свега на простор Жабаљског протопопијата за који је предвиђено да територијално буде истоветан са Шајкашком (Шајкашким или Тителским батаљоном).⁹

Упркос томе што ови закони нису јасно дефинисали парохију као организациону целину, из њихових текстова, имплицитно, може се закључити да је држава поставила принцип према коме се парохија посматра као заједница православних верника који настањују до 100 кућа и да у њој служи само један парохијални свештеник, без обзира на број храмова или на укупан број кућа у једном насељу. Сходно томе, парохија у другој половини XVIII века није била везана за храм, односно није област *у ојсеју једне месне цркве*, како ће то бити дефинисано у Карловачкој митрополији у XIX веку.¹⁰

Реформа је изазвала велики потрес у Карловачкој митрополији. Применом принципа који су поставиле државне власти у многим епархијама номинално је био повећан број парохија, али је истовремено био драстично смањен број парохијалних свештеника. Један од примера такве промене је била Горњокарловачка епархија. Реформом и применом принципа да до 100 кућа верника чине једну парохију са једним парохијалним свештеником, у Епархији, која се простирала на подручју Војне крајине, број парохија је повећан са 89 на 113, али је зато број активних свештеника смањен са 197 на 113.¹¹

Примена реформских прописа у Бачкој епархији се најбоље сагледава поређењем два пописа – из 1768. године, последњег извршеног пре промена у парохијалној мрежи, и из 1773. године који показује стање пред крај реформе. Упркос значајном повећању броја православних кућа, што је свакако било праћено и повећањем броја верника, број свештеника у Епархији је практично преполовљен. Док је 1768. године један свештеник у просеку бринуо за до 40 кућа верника, тај број се после реформе скоро удвостручио.

Година	Број насеља	Број кућа	Број активних свештеника	Просечан број кућа на 1 свештеника
1768.	59	9.693	260	37,28
1773.	59	10.309	133	77,51
Разлика	0	+ 616 ¹²	- 127	+40,23

Табела 1. Развој и однос броја кућа и свештеника у Бачкој епархији у време прве реформе парохијалне мреже 1768–1773. године¹³

⁹ Mansi 1907: 564.

¹⁰ Уредба 1909: 4.

¹¹ Точанац Радовић 2012: 183–197; Точанац Радовић 2013б: 131–147.

¹² Разлика у броју кућа је прилично велика за релативно кратак период од 5 година у коме није било већих миграционих кретања. Повећање броја кућа је било равномерно у читавој Епархији, што можда упућује на другачију методологију пописивања (другачија дефиниција куће), али може да буде последица и неке грешке пописа тако да резултате треба узимати са одређеном резервом.

¹³ Извори: вид. напомену бр. 2.

Такав развој реформе имао је, свакако, негативан утицај на ефективну доступност свештеника за вернике у неким срединама. Промене се виде на примеру насеља Сивац у Бајском протопопијату где је 1768. године на 250 кућа било 11 активних свештеника, просечно 22,72 куће на једног свештеника. Пет година касније, на 281 кућу православних верника у Сивцу било је свега три свештеника који су били задужени за просечно 93,66 куће. У Деспот Сент Ивану у Паланачком протопопијату 1768. године било је 7 свештеника на 128 кућа, те је просек износио 18,28 кућа на једног свештеника, а 1773. године остала су само два на 130 кућа у насељу, са просеком од чак 65 кућа по свештенику.¹⁴

Према попису из 1768. године само два свештеника нису имала парохију, док је 1773. године њих 114 било означено као прекобројни, тј. они који су остали без парохије и службе. Међу њима су били добрим делом стари и болесни свештеници који више нису могли да служе, затим они које су парохијани оптуживали за небригу, изазивање сукоба у парохији, али и много младих тек рукоположених свештеника који су у наредном периоду чинили базу из које су попуњаване упражњене парохије.

Просек у парохијама Бачке епархије после реформе и даље је био знатно испод 100 кућа у надлежности једног свештеника. Бачки епископ Мојсије Путник током ове реформе није вештачки кројио парохије спајајући мања места у једну парохију да би достигао прописану „идеалну” величину. Он је оставио сва мала насеља, која су имала много мање од 100 кућа православних верника, као посебне парохије и у свакој је служио по један свештеник. Тако су, на пример, од 1773. године као посебне парохије остала и најмања насеља у Бачкој епархији, попут Лока (35 кућа), Вилова (44 куће) или Гардиноваца (54 куће) у Жабаљском протопопијату, и свако од њих имало је свог пароха.¹⁵

2. Развој црквене мреже до краја XIX века и друга реформа

Реформе из седамдесетих година XVIII века су представљале оквир за организацију парохијалне мреже Карловачке митрополије у наредном периоду. Било би за очекивање да су се прилике на терену мењале сходно жељеном моделу. Анализа података, међутим, показује да то није увек било тако.

Уколико узмемо у обзир развој броја кућа у Бачкој епархији, он је све до краја XIX века исказивао узлазну тенденцију са највећим растом у Жабаљском протопопијату. Увећање православног становништва било је значајно али је текло успореније него повећање броја кућа, а то је имало као последицу смањење величине просечног домаћинства. Тако је у читавој Епархији 1797. године на једну кућу било 7 верника, а 1896. године свега 5,74.¹⁶ Како је величина парохије крајем XVIII века била дефинисана бројем кућа, а не бројем верника, сваком парохијалном свештенику временом би се смањивала заједница. Истовремено и број свештеника се стално смањивао, што је представљало потпуно супротан тренд.

¹⁴ Зеремски 1931: 57–58; Точанац Радовић 2013а: 96–104.

¹⁵ Точанац Радовић 2013а: 96–104.

¹⁶ Точанац Радовић, Делић 2021: 128–133.

Протопопијат	Година						
	1768.	1773.	1797.	1820.	1843/44.	1865.	1896.
Нови Сад	98	48	40	37	36	23	18
Сомбор	80	41	31	36	34	26	20
Стари Бечеј	49	25	24	27	25	19	9
Жабалъ	33	19	18	23	23	18	15
Укупно	260	133	113	123	118	86	62¹⁷

Табела 2. Број парохијалних свештеника у Бачкој епархији по протопопијатима 1768–1896. године (према управном систему из 1896. године)¹⁸

У вези с бројем храмова у Бачкој епархији, тренд је исказивао дуготрајну стагнацију. То је уједно значило да је временом на једну цркву било све више верника. Упадљиво је, такође, постепено изједначавање броја храмова и свештеника крајем XIX века, што је било последица нове реформе која је почела да се спроводи после 1865. године.

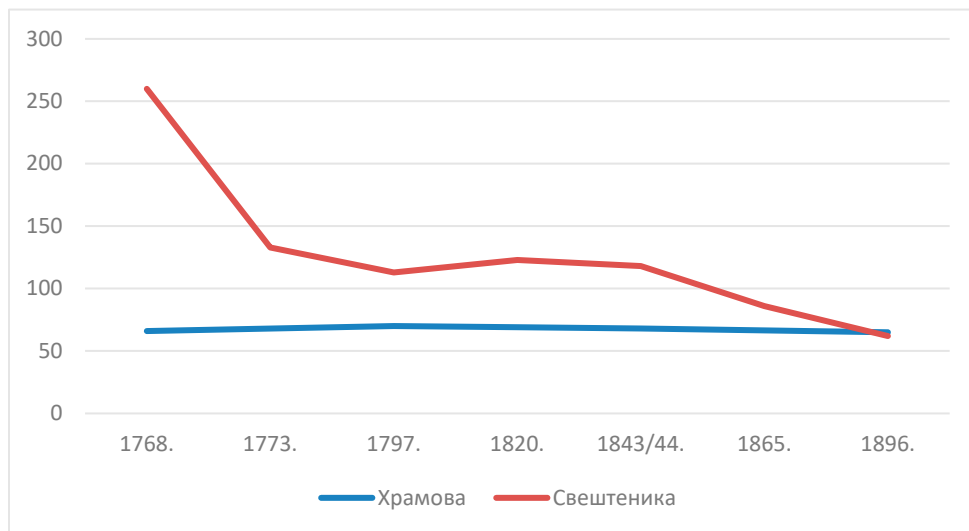
Протопопијат	Година					
	1768.	1797.	1820.	1843/44.	1865.	1896.
Нови Сад	23	25	23	20	20	23
Сомбор	18	19	19	21	19	18
Стари Бечеј	13	13	13	13	12	13
Жабалъ	12	13	14	14	14	12
Укупно	66	70	69	68	65	66

Табела 3. Број храмова (црква) у Бачкој епархији по протопопијатима 1768–1896. године (према управном систему из 1896. године)¹⁹

¹⁷ У попису из 1896. године постојале су још 4 упражњене парохије којима су заправо управљали администратори са чином презвитера (Гложан–Чаб, Кисач, Турија, Јегра). Парохија манастира Бојана није рачуната као да има пароха. То значи, кад би сва места била попуњена, у Бачкој епархији би било 66 пароха – 1 више од предвиђених парохија. *Шематизам* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

¹⁸ Због поређења су подаци груписани за протопопијате у територијалном опсегу какав је био 1896. године. Извори: вид. напомену бр. 2.

¹⁹ Због поређења су подаци груписани за протопопијате у територијалном опсегу какав је био 1896. године. Извори: вид. напомену бр. 2.

Графикон 1. Број свештеника и храмова у Бачкој епархији 1768–1896. године

Тренд повећања броја кућа у надлежности једног свештеника се наставио и после 1773. године. У првој половини XIX века просек је достигао испод 120 кућа на свештеника, као што је и било предвиђено правилима. Велики пораст до краја XIX века био је последица промене регулативе после 1865. године којом куће више нису препознате као основа за одређивање броја парохија или свештеника.

Година	1768.	1773.	1797.	1820.	1896.
Просечан број кућа на 1 свештеника	37,28	77,51	113,43	116,70	379,95

Табела 5. Број кућа на 1 свештеника у Бачкој епархији 1768–1896. године²⁰

Са гледишта статистике, до друге половине XIX века парохијална мрежа била је унутар прописаних оквира, међутим, извори сугеришу да се истовремено мењао реалан карактер парохија на терену. Већ у првој половини XIX века у црквеним изворима помињу се *цркве матиере*, односно матичне цркве, као и *парохије* које су заправо биле истоветне са њима.²¹ У већини случајева, насеља су имала један храм, једног свештеника и, сходно томе, једну матичну цркву или парохију. У већим насељима, међутим, тај је број могао да буде различит. Град Нови Сад је, на пример, 1820. године имао три матичне цркве, а укупно шест храмова, и служило је 10 пароха којима су помагали по један ђакон и капелан. Према важећим прописима, сваки свештеник би требало да има своју парохију, односно у граду би требало да буде 10

²⁰ Израчунато на темељу података у изворницима. Извори: вид. напомену бр. 2.

²¹ АСАНУК, МПА, „А”, бр. 1821/102; *Universalis* 1843/44: 51–60.

парохија, а не три колико, их је забележено пописом. У истом граду су 1843/44. године и даље постојали три парохије и пет храмова, те чак 11 пароха којима су помагала 3 ђакона. Појам парохије се, дакле, у пракси Карловачке митрополије све више везивао за матичне цркве, а не за парохијалне свештенике. То је уочљиво из концепта унутрашње организације која се назире у пописима. Протопопијати су пописивани по насељима у којима су постојали бар једна матична црква, односно парохија, и следствено томе један храм као физичка богомоља. У Чуругу, у Жабаљском протопопијату, 1820. године забележени су једна матична црква, један храм и три пароха. Постојање три парохијална свештеника имало је своје оправдање у томе што се радило о насељу са 374 куће и 3.702 верника.²² То, међутим, не значи да је Чуруг унутар црквене организације третиран као да је имао и три парохије. Матичне књиге су биле везане за матичне цркве, као и највећи део посла у комуникацији између различитих нивоа црквених власти. Овакво стање на терену сведочи да је Карловачка митрополија у пракси прве половине XIX века напустила наметнути систем из XVIII века који је имплицитно везивао парохију за свештеника и да је у међувремену усвојила, или боље речено вратила, стари принцип везивања за храм, односно територију.

Додатан аргумент који потврђује тезу о промени принципа дефиниције парохије налазимо и у другој великој реформи унутрашњег уређења Карловачке митрополије која је уследила после Сабора 1864. и 1865. године. Потреба да се реорганизује парохијална мрежа поменута је на заседању Светог Архијерејског Синода, после изборног Сабора 1864. године. Синод се тада бавио питањем повећања незадовољавајућих прихода свештеника, а решење је пронађено у новој организацији парохија.²³ О томе се говорило и на Сабору 1865. године у оквиру расправе о унутрашњој организацији Српске Цркве у Монархији, посебно због недавног одвајања Румунске Цркве. За разлику од Синода, мотив за реформисање парохијалне мреже код већине посланика на Сабору које је предводио Светозар Милетић налазио се у намери да се на тај начин смањи број свештеника.²⁴ Закључци Сабора из 1865. године обједињени су у *Уредби о уређењу црквених, школских и фондационих дела* из исте године, коју је затим потврдио и тиме озакоњио цар Франц Јозеф посебним Краљевским рескриптом из 1868. године. Тада је истакнут принцип на основу кога је парохија била везана за храм, без обзира на то колико је верника било у насељу. Парохија је *Уредбом* дефинисана као *скупи лица њрчко-источној верозакону, која су у ојсеју једне месне цркве, и у духовном њодручју једноја њароха*.²⁵ Према томе, при једном храму могао је да служи само један парох. Уколико је у некој црквеној општини било више храмова, при сваком је могао да служи по један парохијални свештеник. Парох је служио сâм у парохијама у којима је живело до 2.000 верника. Уколико је у насељу и у парохији било више од 2.000 верника, пароху су одобравани и постављани

²² АСАНУК, МПА, „А“, бр. 1821/102; *Universalis* 1843/44: 51–60.

²³ Васин 2015: 120. Одлука Синода била је да 2.000 душа чини једну парохију, а парох би имао плату од 1.200 форинти и своју сесију. Тамо где има више душа, поставио би се и капелан са платом од 600 фр. и половином сесије.

²⁴ Васин 2015: 124. Сабор је тражио да парохију чини 2.000 душа и да ту служи 1 парох, да се на 2.000 до 4.000 душа пароху постави један помоћник, на 4.000 до 6.000 душа два, и тако даље.

²⁵ *Уредба* 1909: 4.

тзв. систематизовани помоћници.²⁶

Упркос томе што не располажемо пописима који су извршени непосредно пре и после примене *Уредбе*, промене у Бачкој епархији можемо пратити поређењем података из три временски удаљена пописа. Први је попис из 1843/44. године који показује стање у Епархији између две реформе. Други је попис из 1865. године који представља неку врсту пројекције како би нова расподела парохија требало да изгледа. Трећи је попис из 1896. године до када су промене већ увелико заживеле. За сва три пописа заједничка категорија је број *душа*, односно верника, за које се према реформи и везивала парохија, па је тежиште усмерено управо на однос између броја православних становника и свештеника, односно парохија.²⁷

Година	Број верника	Број пароха	Број парохија	Просечан број верника на 1 пароха	Просечан број верника у 1 парохији
1843/44.	124.049	118	63	1.051,26	1.969,03
1865.	123.330	86	-	1.434,07	-
1896.	135.206	62 (66) ²⁸	65	2.180,74 (2048,58)	2.080,09
Разлика 1843/44–1896.	+ 12.933	- 56	+ 2	+1129,48 (997,31)	+ 111,06

Табела 6. Број верника на 1 парохију и пароха у Бачкој епархији 1843/44–1896. године²⁹

Резултати показују да на Сабору усвојена основна величина парохије до 2.000 верника није одређена произвољно. То је била просечна величина парохија још током четрдесетих година XIX века и, стога, са тог аспекта реформом се ништа битно није променило. Разлика је, међутим, остварена у сегменту бројности свештенства. Број парохијалних свештеника је до краја XIX века драстично смањен и фактички преполовљен у периоду између 1843/44. и 1896. године. То је, нема сумње, имало утицаја на ефективно присуство пароха међу верницима и доступност његових служби. То није битно мењала ни чињеница да је 1896. године парохијалним свештеницима у служби помагало и 13 тзв. систематизованих помоћника са презвитерским чином.³⁰

²⁶ Према Уредби из 1865. године, парохијални свештеник је служио сам у насељима у којима је живело до 2.000 верника. У насељима са бројем верника који се кретао од 2.000 до 4.000 постављан му је један помоћник, од 4.000 до 6.000 два, а преко 6.000 три, а за посебне потребе и четири помоћника. Помоћници су, сходно параграфу 28, очигледно имали свештеничке чинове али не и достојанство пароха. *Уредба* 1909: 5, 113.

²⁷ Попис из 1865. не садржи податке о броју кућа. *Уредба* 1909: 191–192.

²⁸ У попису из 1896. године постојале су још 4 упражњене парохије којима су заправо управљали администратори са чином презвитера (Гложан–Чаб, Кисач, Турија, Јегра). Парохија манастира Бојана није рачуната као да има пароха. То значи, кад би сва места била попуњена, у Бачкој епархији би било 66 пароха – 1 више од предвиђених парохија. *Шематизам* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

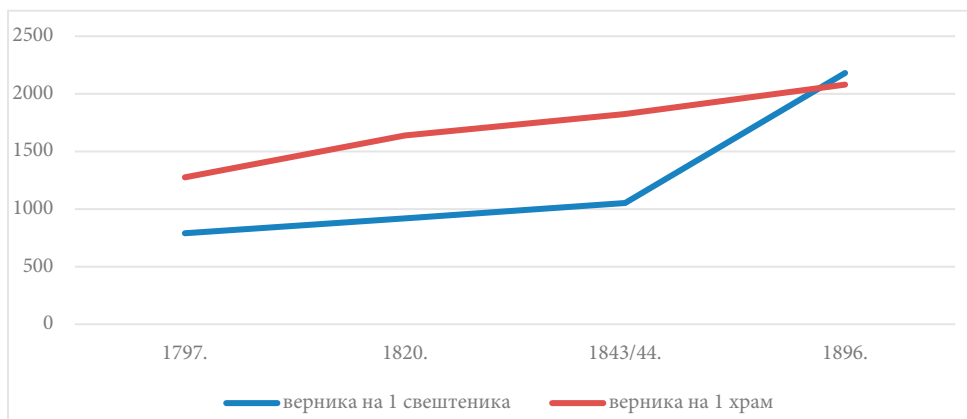
²⁹ Израчунато на темељу података у изворницима. Извори: Точанац Радовић, Делић 2021: 130; Табела 2; *Universalis* 1843/44: 51–60; *Уредба* 1909: 191–192; *Шематизам* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

³⁰ *Шематизам* 1897: 120.

Тенденција повећања броја верника на једног парохијалног свештеника, међутим, није била само последица реформи спроведених после 1865. године, иако је она тада била најизраженија. Повећање броја верника сходно статистичким подацима није никада било пропорционално праћено повећањем броја пароха. Слично томе ни број храмова, који је најчешће био једнак броју парохија са изузетком великих насеља, није се повећавао, већ стагнирао. Православни свештеници и храмови су временом морали да задовоље потребе све веће заједнице. Један парохијални свештеник је крајем XVIII века водио бригу о просечно мање од 800 верника, а век касније о скоро 2.200.

Година	1797.	1820.	1843/44.	1896.
Број верника	89.644	113.086	124.049	135.206
Просечан број верника на 1 парохијалног свештеника	793,31	919,40	1.051,26	2.180,74
Просечан број верника на 1 храм	1.280,63	1.638,93	1.824,25	2.080,09

Табела 7. Број верника на 1 пароха и 1 храм у Бачкој епархији 1797–1896. године³¹

Графикон 2. Број православних верника на 1 свештеника и 1 храм у Бачкој епархији 1797–1896. године³²

Циљ реформи је био да се мрежа парохија и протопопијата уједначи, како би све парохије биле бар приближно једнаке величине, односно да свештеници брину о приближно једнаком броју кућа или верника. У пракси, међутим, то се није остварило, а често није било ни могуће. Раније је споменуто да бачки епископ Мојсије Путник после прве реформе није вештачки спајао мала места у веће целине у којима би служио један свештеник само да би се дошло до „идеалне” величине парохија. У многим случајевима би то значило и спајање међусобно удаљених насеља што би реално отежало вршење службе свештеника. Подаци показују да је мрежа била доста

³¹ Израчунато на темељу података у изворницима. Број верника са манастирима. Извори: вид. напомену бр. 2.

³² Извори: Табела 7.

неравномерно организована по областима, односно протопопијатима Бачке епархије. Крајем XVIII и током XIX века, када су реформе већ увелико биле имплементиране, разлике између протопопијата су биле велике. На један храм је у Жабаљском протопопијату 1797. године било око 1.000 верника, а у Старобечејском преко 1.500. Век касније, у оба протопопијата просек је био изнад 2.500 верника, док је „свега” 1.600 православних становника у Новосадском протопопијату делило једну православну богомољу. Сличан развојни пут се уочава и с аспекта броја верника по једном свештенику. У Новосадском протопопијату је 1797. године на једног свештеника долазило скоро 700 верника док их је у Сомборском било преко 900. Иако то нису биле велике разлике, сто година касније су свакако постале. Један свештеник у Сомборском протопопијату је 1896. године бринуо за у просеку око 1.750 верника а у Старобечејском за скоро 3.400! Нема сумње да је лично упознавање, активно праћење живота као и вршење служби за око 700 верника било знатно мањи изазов него за 3.400 људи.

Протопопијат	Просечан број верника на 1 храм Године		Просечан број верника на 1 свештеника Године	
	1797.	1896.	1797.	1896.
Нови Сад	1.105,32	1.661,95	690,83	1.846,61
Сомбор	1.501,26	1.855,68	920,13	1.762,90
Стари Бечеј	1.534,92	2.542,92	831,42	3.390,56
Жабалъ	1.041,00	2.585,29	751,83	2.412,93
Укупно	1.280,63	2.080,09	793,31	2.180,74

Табела 8. Број верника на 1 пароха и 1 храм у протопопијатима Бачке епархије 1797. и 1896. године (према управном систему из 1896. године)³³

Концепт свештеничке службе и реална достигнућа у одржавању верског живота су вероватно у великој мери зависили од величине парохије, односно од броја верника који су придељени свештенику. Разлике уочене на разини протопопијата су биле још веће не микронивоу. Тако је, на пример, 1797. године у Локу свештеник бринуо за свега 268, у Гложану за 313, а у Рац-Милетићу (Српском Милетићу) за 402 верника. С друге стране, у Госпођинцима један свештеник имао је парохију коју је чинило 1.256 верника, у Сегедину 1.565, а у Суботици чак 2.308. верника. Стотину година касније општа слика била је слична. Према попису 1896. године, један свештеник је у Рац-Милетићу био надлежан за свега 102, у Баји 322, у Бајши 354 верника. Истовремено, парох у Старом Бечеју имао је 5.994 верника, у Чуругу 6.467, а у Сентомашу (Србобрану) 6.760. Наведени примери могли би да упуте на закључак да су православне заједнице у градовима имале висок број верника на једног

³³ Израчунато на темељу података у изворницима. Број верника са манастирима. Због поређења су подаци груписани за протопопијате у територијалном опсегу какав је био 1896. године. Извори: вид. напомену бр. 2.

свештеника. Подаци из пописа, међутим, показују да је то делимично тачно. Постојале су, наиме, велике разлике између градова. Нови Сад је, на пример, 1896. године имао 5 свештеника и сваки је бринуо у просеку за по 1.716 верника, а у Сомбору су 3 свештеника имала парохије које су у просеку имале по 3.817 верника.³⁴

Година	Број насеља са више од 1 храма (број храмова)	
1768.	4	Нови Сад (5); Сомбор (2); Сегедин (2), Баја (2)
1797.	5	Нови Сад (5); Сомбор (2); Сегедин (2); Баја (2); Футог (2)
1820.	5	Нови Сад (6); Сомбор (2); Сегедин (2); Баја (2); Футог (2)
1843/44.	4	Нови Сад (5); Сомбор (4); Сегедин (2); Баја (2)
1896.	3	Нови Сад (5); Сомбор (2); Баја (2)

Табела 9. Насеља са више од 1 храма и њихов број у Бачкој епархији 1768–1896. године³⁵

У градовима је било више храмова. Правило да свако насеље има једну цркву и једну парохију се напуштало у свега неколико случајева и то у вези с насељима која су имала статус градова. Већи број цркава је несумњиво доприносио бољој комуникацији са верницима и богатијем верском животу, али је у неким случајевима њихов број постао реално непотребан. Сегединска православна заједница имала је 1797. године 1.526 верника и два храма који су били посвећени Св. Николи и Св. архангелу Михаилу. До 1896. године број православних у граду смањило се на свега 322, а у попису из те године забележен је само један активан храм, посвећен Св. Николи.³⁶ Општи тренд у градовима имао је силазни карактер и на крају XIX века још су само Нови Сад, Сомбор и Баја имали више од једног активног православног храма.

Реформе унутрашњег уређења Карловачке митрополије имале су значајног утицаја на структуру црквене мреже у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку. Митрополија је мрежу прилагођавала новим приликама поштујући принципе које је наметнула држава, истовремено негујући концепте који су се показали практичнијим у пракси. Покушај да се стуб организације система веже за свештенике у принципу није успео. Парохија дефинисана храмом и територијом постала је основ уређења још у првој половини XIX века, што је само потврђено и детаљније разрађено новим правилима на Саборима 1864. и 1865. године. Утицај реформи на структуру црквене мреже је, међутим, био значајан. Процес промена је имао суштински негативан утицај на доступност црквених служби за становништво. Шездесетих година XVIII века један свештеник у просеку је бринуо за мање од 40 кућа верника. Реформом из седамдесетих година XVIII века просек је удвостручен и временом се само повећавао и 1896. године достигао скоро 380 кућа на једног свештеника. За скоро век и по, опсег рада једног свештеника, мерен бројем кућа верника, удесетостручио се! Гледано с

³⁴ АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1797/33; *Шематизам* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

³⁵ Израчунато на темељу података у изворницима. Број храмова је теже испратити јер су поједини објекти мењали статус из/у цркве/капеле. Извори: вид. напомену бр. 2.

³⁶ АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1797/33; *Шематизам* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

аспекта величине пастве, приметан је сличан тренд. Један парохијални свештеник је 1797. године у просеку бринуо за скоро 800 верника, а век касније за скоро 2.200. Када је у питању приступачност храмова верницима, 1797. године је скоро 1.300 верника делило један храма, а век касније скоро 2.100. У XIX веку је, по правилу, у једном насељу постојао један храм у којем је службу вршио један свештеник. Ретки су били примери насеља са више од једног храма тако да су и велика насеља са по неколико хиљада верника често имала само једну цркву. Распоред свештеника по протопопијатима и парохијама, упркос томе што је био регулисан правилима која су формално водила рачуна о уједначености величине парохија, у пракси је исказивао огромне разлике. У неким случајевима је опстанак малих парохија са свега 200 или 300 верника био оправдан чињеницом да би спајање насеља у веће целине онемогућило нормално богослужење. У другим случајевима, као на пример у неким градовима, број верника по парохији је превазилазио две или три хиљаде. Стално повећање броја православних становника, а стагнација или смањење броја пароха, несумњиво је водило ка другачијем карактеру односа између свештеника и верника. У случајевима када је свештеник бринуо о духовним потребама више хиљада људи, оправдано је претпоставити да је његов рад био отежан.

Необјављени извори:

Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)
Фонд Митрополитско-патријаршијски архив (МПА) „А”

Објављени извори:

- Зеремски, И. „Попис свештенства и народа у Митрополији Карловачкој из 1769”, *Гласник Историјској друштва у Новом Саду*, IV/1, 1931, 46–58.
- Радонић Ј. Костић, М. *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд: Српска академија наука, 1954.
- Руварац, Д. *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1902.
- _____. „Бачка епархија 1724–1732. и 1773”, *Архив за историју Српске карловачке митрополије*, 1, 1911, 33–40.
- Точанац Радовић, И. „Парохије и свештенство Горњокарловачке епархије 1772. године: I – Карловачки генералат”, *Мешовића траја (Miscellanea)*, 33, 2012, 183–197.
- _____. „Бачка епархија у другој половини XVIII века: реформисање мреже парохија”, *Зборник Мајнице српске за историју*, 87, 2013а, 87–108.
- _____. „Парохије и свештенство Горњокарловачке епархије 1772. године: II – Банска крајина”, *Мешовића траја (Miscellanea)*, 34, 2013б, 131–147.
- Уредба о уређењу црквених, школских и фонционалних дела јрчко-источне српске митрополије, одобрена превишњим краљевским рескрипцијом од 10. Авиуста 1868*, прир. Мита Клицин, Сремски Карловци, 1909, 191–192.
- Шемајизам Епархије бачке за годину 1897*, Нови Сад: Управа Епархије бачке, 1897.
- Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Hrsg. J. S. Ersch, J. G. Gruber, Teil 11, Leipzig, 1823.
- Fényes, Von A. *Statistik des Königreichs Ungarn*, 2 Teil, Pesth, 1844.

Mansi, J. D. *Sacrorum conciliorum nova et aplissima collectio*, ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis, 1907. *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem, Budaе, 1843/44.*

Литература:

- Васин, Г. *Сабори раскола. Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд: Службени гласник, 2015.
- Грујић, Р. „Проблеми историје Карловачке митрополије”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. II, св. 1, 1929, 194–204.
- _____. *Азбучник Српске православне цркве*, Београд: БИГЗ – Музеј српске православне цркве, 1993.
- Енциклопедија правослаља*, 1. том, Београд, 2002.
- Ердунжељи, М. *Историја Новога Сада*, Нови Сад: Издавачка књижарица и штампарија А. Пајевића, 1894.
- Крстић А. Стојковски, Б. „Епархија бачка под османском влашћу”, у: Светозар Бошков, Борис Стојковски и Предраг М. Вајагић (ур.), *Епархија бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве – зборник радова*, Бачка Паланка – Нови Сад, 2021, 49–66.
- Точанац Радовић, И. Делић, Н. „Демографске прилике у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку”, у: Светозар Бошков, Борис Стојковски и Предраг М. Вајагић (ур.), *Епархија бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве – зборник радова*, Бачка Паланка – Нови Сад, 2021, 125–140.

ISIDORA TOČANAC
NINO DELIĆ
Institute of History Belgrade

**THE EPARCHY OF BACKA 1768–1896
THE CHANGES IN THE NETWORK OF PARISHES: STATISTICAL ANALYSIS**

Summary

The analysis of the censuses performed by the Serbian Orthodox Church between 1768 and 1896 shows a continuous process of increasing the size of a typical parish in the Eparchy of Backa. In the 1770s and 1860s two significant reforms of the organizational structure in the Metropolitanate of Karlovci took place. Due to state interventions in the 18th century the main focus was put on the priests as the basic organizational units, outlined by a maximum number of households they could serve. In the first half of the 19th century, as censuses reveal, the Orthodox Church formally followed the official regulations but actually organized the network based on the parishes recognized as territories in the vicinity of a certain temple. This principle was officially accepted in 1864/65 when the size of parishes was determined by the number of parishioners. The main goal of the reforms was to unify the network in the whole of the Metropolitanate, but the analysis show that huge differences prevailed in within the Eparchy and that the network became progressively less adapted to the growing population. In 1768 one priest was responsible in average for 37 households but in 1896 for almost 380. The number of parishioners on one priest increased significantly. In average one priest took care for 800 believers and in 1896 for 2.200. The number of temples (churches) remained, despite population growth, basically the same from the 1760s to the end of the 19th century, making it more complicated for attending worship. Huge differences existed on parish level. In small settlements priest could have the obligation to work with just a few hundred parishioners, meanwhile in big cities this number could go in the thousands. It seems that the Orthodox Church was not capable to even out the variances by improving the structure on a regular basis.

Keywords: Metropolitanate of Karlovci, the Eparchy of Backa, Habsburg Monarchy, reforms, parishes, ecclesiastical network, statistics, 18th century, 19th century.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
ИЗАЗОВИ И ИСКУШЕЊА
КРОЗ ИСТОРИЈУ
ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:
Светозар Бошков, Борис Стојковски,
Немања Девић и Предраг М. Вајагић

БАЧКА ПАЛАНКА – НОВИ САД, 2023.

Издавачи:

Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју
Српска православна Црквена општина Бачка Паланка
Институт за савремену историју Београд

За издавача:

Проф. др **Ивана Живанчевић Секеруш**
декан Филозофског факултета у Новом Саду
протонамесник **Новица Ракић**
архијерејски намесник бачкопаланачки
Проф. др **Предраг Ј. Марковић** научни саветник
директор Института за савремену историју

Уредници:

Проф. др **Светозар Бошков**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
Проф. др **Борис Стојковски**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
др **Немања Девих** научни сарадник, *Институт за савремену историју*
др **Предраг М. Вајагић**, научни сарадник, *Друштво насљавника историје Бачка Паланка*

Рецензенти:

др **Бојан Димитријевић** научни саветник, Институт за савремену историју; проф. др **Дејан Антић**, Филозофски факултет, Ниш, Департман за историју; др **Милан Гулић** научни саветник, Институт за савремену историју; др **Милош Ивановић** виши научни сарадник, Историјски институт, Београд; др **Александар М. Савић** доцент, Филозофски факултет, Београд, Одељење за историју; др **Радован Пилиповић**, Архив Српске Православне Цркве, Београд.

Превод резимеа на енглески: др **Јасна Капелан**; *Лектори:* **Татјана Пивнички Дринић** и протонамесник **Игор Игњатов**; *Стручна каталоизација:* **Сава Живановић**; *Компјутерска обрада и њером:* Проф. др **Светозар Бошков**; *Дизајн корица:* **Јована Дивљан Панин**; *Штампа:* Сајнос, Нови Сад; *Тираж:* 300 комада.

Информације о публикацији: Српска Православна Црква изазови и искушења кроз историју, Српска православна Црквена општина Бачка Паланка; Центар за историјска истраживања, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју; Институт за савремену историју Београд; ISBN: 978-86-918905-8-2; ISBN 978-86-6065-815-1; ISBN 978-86-7403-285-5.

Ако имате питања у вези са достављањем зборника, посетите почетну страницу издавача <http://www.ff.uns.ac.rs/biblioteka#digitalna-biblioteka>. Контакт за сва питања око објављивања, дистрибуције и ауторских права, можете добити на следећим адресама издавача: Филозофски факултет у Новом Саду, др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, телефон: +381214853860; e-mail: cii@ff.uns.ac.rs, Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Доситејева 1, телефон +381216045940; e-mail: arhnambralanka@gmail.com и Институт за савремену историју, Београд, Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, телефон: +381113398806; e-mail: office@isi.ac.rs.

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ.

Ниједан део ове публикације не може се прештамповати, репродуковати или употребити у било ком облику без писаног одобрења издавача, као носиоца ауторског права.

Са благословом Његовог Преосвештенства
Епископа новосадског и бачког господина др Иринеја

САДРЖАЈ

Реч уредника		9
Проблем датације настанка дијацеза, суфрагана Драчке митрополије у X веку: примери Бара и Улциња	<i>Војислав Живковић</i>	11
Перцепције Првог и Другог васељенског сабора у старим српским летописима	<i>Борис Бадић</i>	21
Крајинска архиепископија и спровођење црквене уније у Зетском приморију у XV веку	<i>Игор Сџаменовић</i>	35
Православље код Срба у Угарској у XV и почетком XVI века	<i>Ненад Обрадовић</i>	47
Историјски ход богослужбеног језика Српске Православне Цркве	<i>Зоран Ранковић</i>	67
Барокна уметност и православни идентитет у Боки Которској у XVIII веку	<i>Марина Мајић</i>	77
Архивске узреднице о Венедикту Краљевићу	<i>Персида Лазаревић Ди Ђакомо</i>	89
Бачка епархија 1768–1896. Промене у парохијалној Мрежи у светлу статистике	<i>Исидора Точанац Радовић</i> <i>Нино Делић</i>	105
Достојевски и српско питање	<i>Игор Ићнајтов</i>	121
Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885.	<i>Урош Шешум</i>	147
Повратак у Православље и организација црквеног живота у Сантову	<i>Борис Фајфрић</i>	173
Свештеници Никодим и Душан Новаковић – свједоци времена	<i>Бошко Бранковић</i>	189
Дабробосански митрополит Евгеније Летица у Првом свјетском рату	<i>Боривоје Милошевић</i>	201
Мој пут у Енглеску: Дневник из Енглеске проте Љубисава Д. Поповића као историјски извор – допринос у опису односа Србије и Велике Британије после Првог светског рата	<i>Ивица Чаировић</i>	215
Српска Православна Црква и покушаји сазивања Васељенског Сабора у периоду између два светска рата	<i>Саша Анђонијевић</i>	229

Српска Православна Црква у југословенској краљевини – изазови и искушења	<i>Преграј М. Вајаић</i> <i>Давид Новаков</i>	243
Манастирске војводе Високих Дечана у XX веку	<i>Немања Девеић</i> <i>Козма Ранчић</i>	261
Свештенство Српске Православне Цркве и Одељење специјалне полиције Управе града Београда 1941–1944.	<i>Раде Ристићановић</i> <i>Милутићин Живковић</i>	287
Верска служба у Српској државној стражи	<i>Небојша Стамболија</i>	299
Прилози за проучавање историје Српске Православне Цркве ван граница Краљевине Југославије током Другог светског рата	<i>Рајомир Миликић</i>	313
Верски и богослужбени живот верника СПЦ у официрском логору Oflag VI C у Оснабрику у Немачкој од 1941. до 1945. године	<i>Александар Ситанојевић</i> <i>Немања Андријашевић</i>	329
Страдање Цркве и свештеника под комунистичким режимом у Србији са посебним освртом на судбину проте Саве Банковића	<i>Срђан Цвејковић</i>	349
Српска Православна Црква на подручју Бањалуке од 1961. до 1991. године	<i>Никола Ожеговић</i>	375
Криза европске цивилизације и ава Јустин Поповић	<i>Саша Марковић</i>	391
Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову и Метохији 1982. године	<i>Петар Ристићановић</i>	405
Српска Православна Црква и НАТО бомбардовање 1999. године	<i>Мирослав Радивојевић</i>	417
Светосавље као хришћански концепт јеванђелског универзализма	<i>Бранко Радовановић</i>	433
Спорт и православље: историјске тачке сусрета	<i>Никола Мијатић</i> <i>Сандра Раденовић</i>	441

Зборник радова је штампан уз финансијску помоћ
Министарства правде Републике Србије
Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама